

Андрій ТЕМЧЕНКО

МІФОЛОГІЯ ВОЛОССЯ В ЛІКУВАЛЬНИХ ПРАКТИКАХ СЛОВ'ЯН

Розглядаються міфологічні уявлення слов'ян, що стосуються ролі волосся в лікувальній магії. У міфології волосся є об'єктом, над яким здійснюються магичні маніпуляції, зокрема на його густоту і довжину, що має сприяти росту молодих пагонів, збільшенню кількості худоби, народженню дітей. З метою запобігання закручуванню і плутанню волосся важливим видається його правильне упорядкування. Як правило, розчісувати волосся заборонялося у «жіночі дні» (середу, п'ятницю), але рекомендувалося в «чоловічі» — вівторок і четвер. Важливого значення набувають інші запобіжні дії. Волосся ретельно закривали від «чужого ока», яке може бути шкідливим, а також дбали, щоб стрижене волосся не попало до відьми, яка, перекутивши його, «перекрутить» і «зав'яже» здоров'я/урожай. Це пояснює, чому способи заховування стриженого волосся нагадує поховання «нечистих» покійників (придавлювання каменем, закопування на перехресті, спалювання).

Ключові слова: волосся, магія, табу, обряд, дні тижня.

© А. ТЕМЧЕНКО, 2016

У науковій літературі тема міфології волосся не є новою. Зазвичай акцент здійснюється на його соціальному аспекті, в т. ч. весільних обрядах й ініціатичних посвяченнях. Разом з цим, маловивченими залишаються окремі питання, зокрема роль волосся в лікувальній магії. Відомо, що в традиційній культурі захворювання асоціюється з негативним впливом потойбічних істот або осіб до них причетних, що вказує на певну жанрову відособленість лікувальних текстів. Однак помітним залишається їхній зв'язок з обрядами переходу, оскільки магичне лікування «має справу» з лімінальними істотами, що пояснює специфічні назви окремих тілесних органів, пов'язаних з лікуванням. Мова йде про лексеми *волосся* / *чуб* / *коси*. Власне *волосся* є родовим поняттям і може стосуватися як природного, так і людського, оскільки асоціюється з тілесною рослинністю, на що вказує його етимологія: слов. *volos* зіставляється з іменем слов'янського «скотьего бога» *Волоса*¹ і споріднене з авест. *varḍsa* — «волос людини і тварини»; д-інд. *vālśas* — «гілка», гр. *λάχνη*, *λάχνος* — «шерсть», лит. *valai* — «волосся кінського хвоста» [13, т. 1, с. 343], англ. *wool* — «вовна». В окремих контекстах може зіставлятися з поняттям *шерсть* — ознаки дикої / хижої природи, що асоціюється з неупорядкованістю / хаосом². Звідси во-

¹ В окремих слов'янських мовах лексеми *волос* / *колос* / *голос*; ц-сл. *власъ* / *гласъ* / *класъ*; пол. *włos* / *głos* / *kłos* схожі за звучанням і граматичними ознаками. Пор. з рос. приказками, де неврожай асоціюється з рідким волоссям: «Колос з волос, и колосу колос подает голос», «Колос от колоса — не слышать и голоса». Відповідна смислова варіативність пояснюється схожими міфологічними характеристиками. *Волос* — «тілесна рослинність», не залежить від руху сонця, може рости в темний час доби / в холодну пору року. *Колос* — природна рослинність, залежить від сонячного руху, росте лише в світлий час доби / в теплу пору року. Порівнюється з іншими поняттями з основою на *коло*: *колотили* — «здійснювати кругові оберти за рухом сонця», рос. *бить в колокол* — варіант «зустрічати сонце», *колода* — «деревина, що має округлу форму», рос. *колодец* — «забудова округлої форми». Сміслові співвідношення волосся з рослинністю простежуються у замовлянні: «*Волос, волос, вижди на колос*». Обидва поняття (волос / колос) діють в межах спільного семантичного поля, пов'язаного з рухом сонця, де волос асоціюється з темрявою і холодом (звідси лит. *welis* — «покійник»; *welsi* — «душі померлих»), *колос* — із сонячним світлом і теплом. *Голос* в цьому контексті позначає озвучення процесу зростання, протиставляється «мертвій» тиші як ознаці потойбічного (пор. з рос. «*У кого колос, у того и голос*», а також заборонами галасувати на похоронах).

² У міфології *вовна* виступає атрибутом дикого / тваринного, тобто того, що належить потойбічному і протиставляється

лос — «нарив на пальці, нозі, спричинений інфекційним запаленням».

Культурними еквівалентами волосся виступають *чуб / коса*. Цікавими в цьому плані є міфологічна, соціальна, статеві і вікова складові зазначених понять: 1) *чуб / коса* — укладене або заплетене волосся, тобто окультурене, упорядковане; 2) *чуб / коса* — волосся на голові у молодого чоловіка / дівчини, обидва поняття є ознакою репродуктивного віку; 3) на противагу *волосся*, яке покриває інші частини тіла (зокрема його низ), *чуб / коса* є знаком голови (тілесного верху): укр. *коса* споріднене з лит. *kasà* — «коси», д.-ісл. *haddr* (пранім. **hazda-*) — «коси на голові у жінки», пор. з ірл. *cír* — «гребінь» (з **kēsra*) [13, т. 2, с. 344]; укр. *чуб* співвідноситься з гот. *skuft* — «волосся на голові», серв.-н. *schopf* — «чуприна, вихор» [13, т. 4, с. 375].

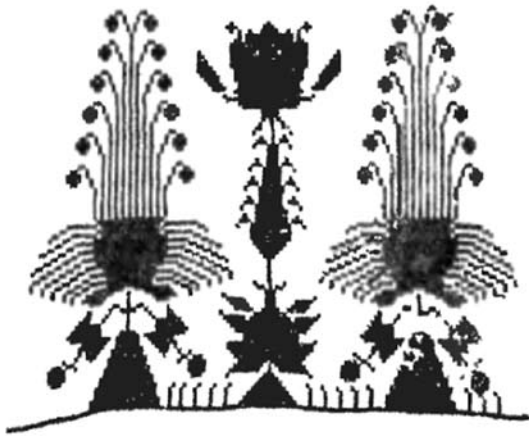
Ймовірно, що значеннєві розмежування культурного і природного, зокрема *волосся* (низу) і *чуба / кіс* (верху) виникло пізніше, на що вказує маловживаність лексем *чуб / коси* в замовляннях. Превалювання лексеми *волосся* в лікувальних обрядах пояснюється її «стандартністю», а відтак значеннєвою поліфункціональністю, оскільки воно одночасно пов'язане з двома світоглядними системами — скотарством (волос / вол) і землеробством (волосова борідка на полі). Обрядова семантика *волосся* пояснюється асоціативними зв'язками, утвореними на основі зіставлення росту волосся з вегетативними властивостями рослин (пор. з казковими сюжетами кидання гребня, внаслідок чого виростає густий ліс), а його кількості — з розмноженням худоби і народженням дітей. Звідси відсутність волосся на голові у чоловіків (облісіння) сприймалась як ознака імпотенції [2, с. 55—62], асоціюючись із відсутністю волосся в нижній частині тіла як знаку статевої зрілості. Прикладом можуть бути звичайні обряди слов'янських народів, де довжина і густина волосся стимулює урожай і достаток. У росіян Володимирської губернії існував звичай катати перше яйце, знесене молодою куркою (найменше, а відтак найрідше), по голові стар-

шої / першої дитини (з найгустішим волоссям), примовляючи: «Курочка, курочка, знеси стільки яєчок, скільки у дитини волосків» (найменше має стати найбільшим / рідке — густим).

Схожі обряди побутували в інших народів, зокрема македонці з Охриди, продавши худобу, гладили грошима свою бороду, закликаючи: «Скільки волос у цій бороді, стільки хай буде багатства» (пор. д.-р. Волос вважався також богом торгівлі); серби торкалися монетою волосся на голові і бороді, супроводжуючи це такими словами: «Щоб так зійшло збіжжя». Поляки з передмість Жешова на Святвечір скуйовджували волосся зі словами: «В'яжись, жито, в'яжись», натомість словенці бажали господарю стільки телят, свиней і лоша, скільки волосся на голові. На Смоленщині в день святого Юрія жінки зривали одна в одній хустки і смикали за коси «щоб у господаря жито було густе і високе, як коси», на Вітебщині жінки розпускали волосся, коли м'яли льон, «щоб був волокнистим і м'яким», напередодні Великодня те ж саме робили літні жінки, «щоб у було стільки онуків, скільки волосся на голові». Обряди зворотної дії (урожай → коси) побутували у Сербії і Македонії, де дівчата на свято Юрія розчісувалися на полі, «щоб були густі коси, як жито, і бути здоровими» [3, с. 81].

Смислові зіставлення волосся / кіс з урожаєм, плідністю худоби пояснюють, чому вони сприймалися як осереддя життєвої сили. Довге жіноче волосся, заплетені коси вважалися ознакою здоров'я, тому епітети «довге волосся», «руса коса» стають обрядовими і вживаються поряд з подібними за значенням словосполученнями: «біле тіло» (чисте / хрещене [8, № 316]); «червона кров»: «Отговораю рожу от знойного тіла, от жил, от костей, отговораю рожу водяную, витреную, от білих костей, от чирвоної крові, жовтих мозгов, от *довгих волосов*» [8, № 321]; «жовта кость» («жива»), «біле лице» («чисте»): «Тут вам (уроки) на стоять, жовтої кості не ломить, червоної крові не сушить, білого лица не білять, *русої коси не сушить*, щирого серця не в'ялять». Пор.: «(уроки) тут вам не бувати і жовтої кості не ламати, і червоної крові не ссати, і білого тіла не сушити» [9, с. 52, 55]. З контексту видно, що висушування «русої коси» асоціюється з ламанням кістки, «висиханням» кро-

свійському / людському (пор. *вов-на* — «хутро барана», але *вов-к*). Звідси мотиви заклинання *пошесті* — «чужої / шкідливої волохатості». В культурі хутро / вовна худоби є знаком достатку (пор. укр. *скот*, блр. *скоціна*, д.-р. *скоть* — «майно»).

Фрагмент українського рушника, Рівненщина, поч. ХХ ст.

ві і «в'ялінням серця», що зближує семантику тілесної рослинності — волосся з тілесною вологою — кров'ю. У традиційній медицині «уроки» пов'язані із забиранням життєвої сили шляхом висушування, тому місцем перебування цієї недуги є «сухі місця»: «Уроки <...> гуляйте і буяйте, сухе дерево ламайте» [9, с. 54]. У цьому аспекті підтверджуються змістові паралелі волосся (як аналогу рослинності) з природною мокротою, дощем, а також з богом підземного світу / вологи Волосом і богинею рослинності Мокошшю (див. Іл. Антропоморфні вишиті жіночі фігури [5, с. 91]). У жіночих громадах архаїчних землеробських культур побували танці, виконавці яких час від часу то опускали, то піднімали голову, закидаючи її назад, внаслідок чого волосся падало вниз або підлітало вгору, що мало імітувати дощ і зростання молодих пагонів (життєдайна сила жіночого волосся мала сприяти вегетативному процесу). Обрядові танці виконували весною для прискорення визрівання злаків [6, с. 82].

Крім «кількісних показників» (довге, густе, не сухе волосся) важливим видається правильне упорядкування цієї кількості (запобігання утворення безладу). Вважалося, що заплутане / нерозчесане волосся може провокувати тілесний / природний хаос і навпаки. У зв'язку з цим зрозумілою стає семантика «колтуна», симптомами якого є скручене і злипле волосся. Причиною цього захворювання може бути вихор або негативні дії відьом, які здатні наслати недугу шляхом навмисного заломлювання і скручування колосся. Самочинне зрізання «колтуна», як і заломум / закрукти з колосків, не

дозволялося, оскільки могло призвести до смерті хворого або неврожаю. Зазвичай відповідні дії здійснювали знахарі, відсилаючи хворобу на зів'ялі «цвіт / траву» або «чисті поля», тобто місця, де відсутня рослинність (щоб не провокувати заломуми): 1) «Ішли трі мужчини, і трі женшчини, уговорялі каўтуни, <...> і яни уговорялі, ў чісто поле ссилалі, а у чістом поле холод»; 2) «Каўтуне і каўтуниці <...> ідзіце на чорний цвіт, на чорну траву» [8, № 617, с. 620].

У зв'язку з цим вважалося за правило заплітати волосся («перетворювати» його на коси концентричними рухами з право на ліво / посолонь), що може розцінюватись як запобіжний засіб на ймовірне «викрадення» життєвої сили у дівчини внаслідок випадкового (чужого / шкідливого) заломлювання / закрукчування (здійснювалося «проти сонця»). Натомість для заміжніх / «плідних» жінок заборони посилювалися, зокрема заборонялося ходити «простоволосими» / «не запнутими», що пояснює обрядову семантику жіночих головних уборів. Непокрите / незахищене волосся не лише жінок, але й чоловіків могло стати причиною уроків (крім висушування уроки виникали внаслідок перекручування / заплутування волосся): 1) «Як з чоловіка уроки — під шапку, з баби уроки — під чипець, а дівки уроки — під гребінець»; 2) «Прістрекі, урокі, переходи, паддуі і падвеі <...> хлопоцкіє под шатром, жаноцкіє под шеломком, дзєвоцкіє под касою»; 3) «Прачиста Божа Матер с престолу ўставала, Ніне пристрекі — урокі шептала. Парабоцкіє — пид шапочку, девацкіє — пид хусточку, жоноччі — пид чапец, папуўскіє — пид рясу, жидоўскіє — пид ярмолку» [8, № 219, 238, 248, 251].

З цього приводу були неписані заборони «світити волоссям» жінкам. Порушення табу передбачало ритуальне покарання міфічними істотами: «дворовий утягне» (Череповецький повіт), «з'їсть вовк» (поляки-гурали), «грим уб'є» (росіяни), після смерті коси могли перетворитися на змії (болгари з Родоп в районі Златограду). На Полтавщині говорили: «Сонце плаче, коли баба світить волоссям» [3, с. 79]. Отже, незаплетене / неприкрите волосся демонструє незахищеність / доступність для шкідливих дій потойбічних істот не лише окремої людини, але й усього роду, прово-

куючи неврожай, засуху, моровицю, відсутність світла і тепла тощо.

Порушення табу дозволялося під час лімінальних обрядів, коли змінювалися соціальний статус жінки. Дівчині розплітали коси перед першою шлюбною ніччю — перехід в стан жінки. Дружина в знак жалоби за померлим чоловіком могла бути «простоволосою» — перехід в стан вдови [1, с. 53] (пор. чоловіки до нашого часу на похоронах знімають головний убір). За свідченнями Н. Гагаен-Торн, в албанців донедавна існував звичай, коли вдова, сестри і дочки померлого відрізали під час похорон собі волосся. На думку вченої, це «стверджує владу покійника над людиною і може пояснюватися як передача частина замість цілого, волосся — замість усієї людини (викупна жертва. — А. Т.), але, з іншого боку, це може трактуватися як передача своєї магічної сили на допомогу покійнику» [3, с. 83].

Отже, відрізання волосся може бути рудиментом архаїчних обрядів, коли разом з чоловіком ховали дружину, про що свідчать археологічні знахідки періоду Київської Русі, а також записи Ібн-Фалдана. Разом з тим, виникає питання щодо доцільності передачі магічної сили покійному. Складається враження, що у такий спосіб живий намагається не стільки допомогти покійнику, стільки зберегти з ним зв'язок, тобто заручитися його підтримкою і магічною силою, яку використовуватиме з певною метою. Напевно, що жінки не завжди прагнули зберегти контакти з покійним чоловіком (можливо, за умови нещасливого подружнього життя або тривалої хвороби), але невиконання обряду могло спровокувати шкідливі дії покійника, перетворивши його на «живого мерця». Волосся символізувало зв'язок з потойбічним, який встановлюється чи нівелюється обрядом. Зважаючи на це, заборонялося викидати стрижене волосся, оскільки його життєвою силою могли скористатися особи, наближені до потойбічного, зокрема відьми. Здійснивши над волоссям магічні маніпуляції, можна було керувати тим, кому воно належало раніше, навіть «навернути в іншу віру» (українці) [12, с. 586, 587] або навести смертельну недугу, прикопавши його на кладовищі (словаки)³.

³ Залежно від віку, статі й часу регламентували також стрижіння волосся. У гуцулів забороняли стригти у вівторок і п'ятницю, в кашубів і поляків у день Івана Купала

Словенці вірили, що разом з волоссям з бороди (ознака статевої зрілості) можливо відняти у чоловіка силу і здоров'я, зробивши старого молодим і навпаки (старість розуміється як відсутність потенції). У зв'язку з цим існували заборони на те, як правильно (з погляду обряду) приховувати стрижене волосся. Способи його знищення схожі на обрядове знешкодження нечистих покійників або відьом. Так, на Чернігівщині очеси закопували на перехресті, спалювали, придавлювали каменем, щоб відьма не могла зробити закрутку або його не підхопив вихор (псування урожаю). У зв'язку з тим, що стрижене волосся залишається важливим засобом магічного впливу, регламентували час і місце його розчісування (оскільки з'являються очеси), що надає цій побутовій дії лімінальних ознак. Сербки розчісувалися лише в понеділок, вівторок і четвер, українки — у вівторок, четвер і суботу. Словацькі дівчата, щоб мати довгі і густі коси, розчісували їх під вербою (знак росту) у Страсний Четвер і співали: «Верба, верба, дай мені коси довжиною у три пояси». Аналогічний ритуал на святий вечір здійсню-

(кульмінації вегетації), «щоб не сіклись коси». Майже в усіх слов'янських народів існує звичай не стригти дитину до одного року, яка в цей період вважається найменш захищеною. У зв'язку з цим для перших пострижин вибирали сприятливі дні, зокрема повнолуния, «щоб коси скоріше росли», у болгар і лужичан — повнолуния, «щоб на голові було багато волосся», у росіян і білорусів заборона стригти дитину до одного року мотивувалася небезпекою «відрізати дитині язик», тобто призупинити її розвиток. Сербки на окремих територіях не стригли дітей до семи років, «щоб не зістригти їхнього розуму». В Україні і Білорусі існувало табу на стрижку пастуха з дня стятого Юрія до Кузьми і Дем'яна (рудименти вшанування Волоса). Порушення заборони могло призвести до захворювання худоби, поганого окоту і нападу вовків на овець.

Стрижені коси використовували як «стимулятори» росту. Їх відносили до плодового дерева, клали під вербу, «щоб коси росли, як верба», закопували в мурашник. У Словенії стрижені коси спалювали, «щоб вогонь зміцнив ріст волосся», на Поліссі їх кидали у швидку воду, «щоб коси росли швидко і густо». Стимулювання росту волосся відбувалося у певні дні й вважалося прерогативою жінок. Сербки клали коси у взуття під каблук, «щоб коси були довгі до п'ят», хорватки після перших пострижин ховали волосся дитини «під коник житла чи сволок». У Пиринському краї напередодні дня Сорока Мучеників жінки замочували тридцять дев'ять лозин винограду, після чого мили коси цією водою, «щоб вони були довгі». Болгарки з Пловдиву, побачивши веселку, кричали: «Райдуга п'є воду з моря, мої коси хай будуть до п'ят» [3].

вали українки — мешканки Східної Словаччини. На Полтавщині говорили: «У середі сорок дочок і кожна може вирвати по волоску, вискубти усі коси», тому в цей день тижня не розчісувалися і не чесали коноплі («коси рослини»)⁴. На Чернігівщині вважали, що коси жінок, які розчісуються у середу і п'ятницю, розлітаються по дванадцяти дворищам, звідси й виникає захворювання «волос». Сербки не розчісувалися у п'ятницю «щоб вовки не різали худобу» або в день похорон «щоб голова не боліла і не випадали коси»⁵.

Впадає в очі заборона розчісуватися у «жіночі» і постні дні — середу і п'ятницю, натомість сприятливим днем вважався «чоловічий» четвер (день Громовика), що додатково указує на зв'язок жіночого волосся з родючістю і дощем. Підтвердженням цьому є те, що незаміжні сербки-боснійки найсприятливішим днем для розчісування вважали день святого Юрія («чоловіче» свято). При цьому під ноги клали товсту мотузку, «щоб коси були такими ж товстими, як мотузка»⁶ (передача продуктивної сили людині). Демонстративне розчісування волосся дівчиною, як знак упорядкованого «цього світу», знаходиться в спільному семантичному полі з іншими обрядами відтворення, зокрема лікувальними: 1) «Уроки <...> ідуть на очерета, на болота, у своє міста, де парубок огню не креше, де дівка русої коси не чеше, де півнячий глас не заходить, де вітер верби не колише»; 2) «<...> де вітер не завіває, де сонечко не зогріває, де парубок конем не проїжджає, де дівка коси не чеше, де парні на улиці не співають, де дівки косами не мають»; 3) «<...> де дівка косою не має, парубок топором не рубає, де птиця не літає, людський глас не заходить» [9, с. 51, 52, 54].

⁴ В середу, так само як у п'ятницю, дотримувалися заборони на жіночі роботи, пов'язані з прядінням, тканням, а відтак миття голови. Порушники табу могли бути покараними. Наприклад, жінка, яка мие голову у середу, могла овдовіти (волосся трактується як можливість народження дітей), хто пряде — ризикує захворіти на кольки, уроки. Відповідно проти середі і п'ятниці заборонялася подружня близькість [7, с. 66—69].

⁵ Випадання кіс асоціюється із семантикою втрати достатку / здоров'я й асоціюється з головним болем, тому існував звичай залишати пасмо волосся після стрижки дітей, «щоб залишилося щастя» (Західна Сербія).

⁶ На святого Юрія виганяли на пасовисько худобу, що вказує на те, що цей день є початком циклу зростання.

«Маяння» / чесання кіс має тотожне значення з іншими життєдайними процесами, зокрема кресанням вогню, співом півня, людським голосом, віянням вітру, що пояснює звичай розпускати косу під час здійснення магічних дій, пов'язаних з метеорологічною та приворотною магією. Внаслідок обрядового «маяння» косою викликали дощ і чарували парубків, що співвідносить дощ, який «запліднює» лоно землі, з чоловіком, який запліднює жіноче лоно. Цікавим є те, що обрядове розчісування коси (упорядкування скуйовдженого волосся) неможливе у місцях відсутності порядку — потойбічному світі, де: «сонечко не гріє», «вітер не віє», «півнячий глас не заходить», тому під час похорон чоловіки знімали шапки, а жінки розплітали коси. Звідси прикрите / заплетене волосся людей⁷ протиставляється «розпущеному волоссю» потойбічних істот — русалок, вил, мавок, відьом, які у такий спосіб намагаються шкодити живим: «Архистратий Михаїл, Гавриїл, Уриїл <...> виділи диво престрашне, чудное; і вишло з моря сімнадцять жен, просто нагіє, распоясавше, *розпущені волоса*» [9, с. 92].

Упорядковане і причесане волосся «на голові» є знаком упорядкованості «в голові». Наявність скуйовдженого волосся є ознакою «вітру в голові», що може бути причиною причинності («із міра пішло семдесят баб, такіє головатіє, *косматіє*, такіє вичорковатіє, такіє рилатіє, такіє *мохнатіє*» [8, № 553]) або виникнення хвороб: «Биває вітер (чоловіка) свхаціць, а до(к)тори хвороби не признають. Чоловека будзе рвоткі браць, на поцяготкі, з ветру биває ілі хто лечицца, якая сука на воздух пускає, да попадзе чоловіку — може ето бить» [8, № 283]. Семантичний ряд голова / вітер зустрічається в інших текстах, зокрема приказках: «Вітер в голові», як ознака пустоти (пор.

⁷ Семантика прикритого волосся має подвійну апотропну функцію. Таким чином захищали волосся (душу людини) від можливого ушкодження. Тут актуальними є асоціації волосся / достатку / урожаю / здоров'я. В інший спосіб так захищали від мимовільного ушкодження інших. В цьому разі розпущене волосся зіставляється з еротичною поведінкою (пор. *розпущений* — «той, хто не дотримується норм традиційної моралі»), і наближення до неупорядкованого світу природи (пор. з розпущеним волоссям відьом, які, таким чином, здійснювали шкоду упорядкованому — «розчесаному» світу людей).

з віруваннями, де вихор і сильний вітер є уособленням «нечистого» або весілля відьми з сатаною [14, с. 38—40]); «Як у дурного на хаті» у значенні *безладу / хаосу*. В певному контексті ці вислови є знаковими, оскільки позначають порушення космічного порядку.

Крім захисної функції, прикривання / заплітання волосся мало соціальний підтекст. Оскільки довжина й упорядкованість волосся презентує процес відтворення взагалі, важливого значення набуває еротичність, як його складова частина. Регулювання цього процесу здійснюється обрядом. Вважалося, що розпущене (неприкрите / «оголене») волосся ніби презентує еротичність («оголеність») жінки (пор. *розпущений* — «безсоромний»). В українців «заміжня жінка <...> поверх очіпка пов'язувала хустку, щоб не можна було побачити її волосся. Як випадає з-під очіпка пасмо волосся, начебто ненавмисне забуте, це розумілося як ознака безсоромного кокетства»⁸. За прелюбодіяння порушники звичаєвого права позбавлялись ознак сексуальності і життєвої сили шляхом ритуального обрізання коси [10, с. 279]. На думку М. Сумцова, таке постриження є символічним виразом (культурним пережитком) смертної кари шляхом відрубання голови, яке застосовувалося в країнах Західної Європи [11, с. 293]. На нашу думку, ця дія є знаковою і не передбачає страту (пор. рудиментом архаїчного звичаю співумирання дружини разом з чоловіком є символічне покладання до могили пасма її волосся [15, с. 166]). Натомість відрізання коси може позначати позбавлення соціальних ознак незайманості, оскільки магічна сила волосся була використана «не за призначенням», тому його обрізали (позбавляли цієї сили). Зіставляється з легітимним відрізанням коси нареченій як знаку переходу в рід чоловіка. На думку Н. Гаген-Торн, означає повноту влади над нею, позбавлення дівочої волі [3, с. 88] і зіставляється з бриттям голови рабам, позбавляючи

⁸ Життєдайна сила волосся може проектуватися на головний убір. На весілі наречену садили на хустку (ж.) чи шапку (ч.), щоб у неї народжувалися дівчатка і хлопчики [4, с. 508]. На думку Н.І. Гаген-Торн, обрядові функції головного убору суттєво відрізняються від натільного одягу, який вказує лише на рід занять, вік і стать його носія. Натомість головний убір слугує магічним захистом і засвідчує соціальний статус власника [3, с. 77].

їх таким чином родової приналежності (сили і підтримки роду)⁹.

Отже, у міфологічних уявленнях слов'ян волосся сприймається як осереддя життєвої сили, місце перебування «тілесної» душі. У зв'язку з цим воно є важливим магічним об'єктом, над яким здійснюються обрядові маніпуляції на його густоту і довжину, що має сприяти росту молодих пагонів, збільшенню кількості худоби, народженню дітей. З метою запобігання закручуванню і плутанню волосся важливим видається його правильне упорядкування, яке регламентується обрядовими дозволами і заборонами. Як правило, розчісувати волосся заборонялося у жіночі дні (середу, п'ятницю), але рекомендувалося в чоловічі — вівторок і, найчастіше, четвер (в дохристиянські часи в це день здійснювали обряди заклинання дощу, а відтак достатку і росту). За логікою міфу це виглядає як символічне паркування, що мало провокувати відповідні наслідки (сватання, дощ, урожай, приплід у худоби тощо). Крім цього, розчесане (упорядковане) волосся виконує функцію магічного запобіжника щодо виникнення тілесного і космічного хаосу, а саме: хвороб — колтуна (переплутування, випадання волосся), уроків (висушування, перекручення волосся); негативних атмосферних явищ, пов'язаних з крутінням / ламанням / «випаданням» урожаю (вихору, вітру, граду); деструктивних дій відьом (закруток, заломів).

У слов'янських мовах є окремі поняття, що позначають упорядковане волосся — коса / чуб (волосся стає косою, коли його заплітають). На відміну від заплутаного волосся, правильно заплетена коса молодої дівчини (за рухом сонця з вплетеними стрічками-оберегами) є зразком для правильного і рівного росту (своєрідного заплітання) урожаю, плідності худоби і птиці. У цьому контексті важливого значення набувають інші запобіжні дії. Волосся ретельно закривали від «чужого ока», яке може бути шкідливим, а також дбали, щоб стрижене волосся або очеси не попали до відьми, яка, перекрутивши його, «перекрутить» і «зав'яже» здоров'я / урожай. Це пояснює, чому способи заховування стриженого волосся нагадує поховання

⁹ Однаково вибриті раби начебто утворюють новий рід безправних і однакових істот, які візуально є ідентичними, що також є своєрідною ініціацією пониження і соціального знищення.

«нечистих» покійників (придавлення каменем, закопування на перехресті, спалювання).

Прикривання волосся заміжніми жінками може трактуватися також як засіб магічного захисту, оскільки його репродуктивна сила після одруження належана не конкретній особі, а роду в цілому. Знімання головного убору зменшує захист, що пояснює, чому простоволосу жінку може забрати домовий, убити грім, з'їсти вовк. Натомість, коли волосся розпускали навмисне, встановлені заборони набували зворотного ефекту, що пояснює візуальне уявлення про відьму як оголену простоволосу жінку.

Оскільки волосся асоціювалося з ростом і народженням, воно було елементом шлюбної еротики. Навмисне показування волосся заміжньою жінкою розцінювалося як безсоромне кокетство, а втрата цноти передбачала позбавлення дівочого привілею — демонструвати свою еротичність, тому їй могли обрізати коси. Інакше кажучи, довжина і густина волосся свідчило про потенційну родючість взагалі. Втрата цноти розцінювалась як порушення процесу запліднення / народження, тому «росливість голови відрізали або псували», віднімаючи косу чи вимазуючи волосся або ворота дьогтем [10, с. 294; 11, с. 294]. Не випадково в дохристиянські часи волосся ототожнюється з д-р богинею врожаю і до статку Мокошшю.

Під час екстремальних ситуацій дія табу припинялася. Знімання головного убору, відрізання / розпускання волосся дозволялося на похоронах або під час епідемій / епізотій. Знімаючи шапку на похоронах перед покійним, чоловік виказував повагу до покійного, який набував статусу пращура. Відрізання волосся жінками можуть бути рудиментом людських жертвоприношень, або у такий спосіб намагалися зберегти зв'язок з померлим. Інколи ці зв'язки навмисне руйнували. Мова йде про запобігання перетворення покійного за «живого мерця» / вампіра. Для цього кадили очесами коноплі над труною, попіл і залишки яких клали у домовину (імітація кремації, спалювання несправжнього / двійника свого волосся і покладання у могилу разом з чоловіком).

1. *Афанасьев А.Н.* Древо жизни. Избр. статьи / А.Н. Афанасьев; подготовка текста и коммент. Ю.М. Медведева; вступ. статья В.П. Кирдана. — Москва: Современник, 1983. — 464 с.

2. *Бондаренко Г.Б.* Дід лисий, баба голомоза. Символіка та семантика волосся в традиційних уявленнях українців / Г.Б. Бондаренко // Тіло в текстах культур. Студії з культурної антропології. — Київ: НАН України, Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М.Т. Рильського, 2003. — С. 55—62.
3. *Гаген-Торн Н.И.* Магическое значение волос и головных уборов в свадебных обрядах Восточной Европы / Н.И. Гаген-Торн // Советская этнография. — 1933. — № 5—6. — С. 76—88.
4. *Кабакова Г.И.* Головной убор / Г.И. Кабакова // Славянские древности: этнолингвистический словарь: в 5 т. / под ред. Н.И. Толстого. — Москва: Международные отношения, 1995. — Т. 1. — С. 506—508.
5. *Китова С.А.* Полотняний літопис України. Семантика орнаменту українського рушника / С.А. Китова. — Черкаси: Брама, вид. Вовчок О.Ю., 2003. — 224 с.: іл. — (2-е вид. доповн.).
6. *Королева Э.А.* Ранние формы танца / Э.А. Королева; ред. М.Я. Лившиц. — Кишинёв: Штинца, 1977. — 216 с.
7. *Павлова М.Р.* Среда и пятница в связи с прядением / М.Р. Павлова // Этногенез, ранняя этническая история и культура славян / ред. Н.И. Толстой, Г.Г. Литаврин, В.В. Иванов и др. — Москва: Наука, 1985. — С. 66—69.
8. *Полесские заговоры (в записях 1970—1990-х гг.) /* сост. подготовка текстов и коммент. Т.А. Агапкиной, Е.Е. Левкиевской, А.Л. Топоркова. — Москва: Индрик, 2003. — 752 с.
9. *Рецепты народной медицины, замовляння від хвороби (записані Я.П. Новицьким, П.С. Єфименком, В.П. Милорадовичем) // Українські чари /* упор. О.М. Таланчук. — Київ: Либідь, 1992. — С. 32—95.
10. *Рыльский Ф.Р.* К изучению украинского народного мировоззрения / Ф.Р. Рыльский // Украинці: народні вірування, повір'я, демонологія / упор. А.П. Пономарьова, Т.В. Косміної, О.О. Боряк. — Київ: Либідь, 1991. — С. 25—51.
11. *Сумцов Н.Ф.* Культурные переживания / Н.Ф. Сумцов // Киевская старина. — 1889. — Т. XXVII. — Ноябрь. — С. 280—327.
12. *Сумцов Н.Ф.* Культурные переживания / Н.Ф. Сумцов // Киевская старина. — 1889. — Т. XXVII. — Декабрь. — С. 582—603.
13. *Фасмер М.* Этимологический словарь русского языка: в 4 т. / М. Фасмер; под ред. и с предисл. Б.А. Ларина; пер. с нем. и доп. О.Н. Трубачёва. — Москва: Прогресс, 1986—1987. — Т. 1 (А — Д). — 1986. — 576 с.; Т. 2 (Е — Муж). — 1986. — 672 с.; Т. 3 (Муза — Сят). — 1987. — 832 с.; Т. 4 (Т — Ящур). — 1987. — 864 с.
14. *Чубинський П.П.* Мудрість віків. Українське народознавство у творчій спадщині Павла Чубинського: в

2 т. / П.П. Чубинський — Київ: Мистецтво, 1995. — Т. 1. — 224 с. : іл. ; Т. 2. — 224 с. : іл.

15. Яремина В.И. Ритуал и фольклор / В.И. Яремина. — Ленинград: Наука, 1991. — 208 с.

Andrij Temchenko

THE MYTHOLOGY OF THE HAIR IN THE MEDICAL PRACTICE OF SLAVS

The article focuses on the mythological ideas of Slavs about the role of hair in the medical practice. Hair is the object over which the magical manipulations were carried out. Its thickness and length should contribute to growth of young shoots, increasing the number of livestock, the birth of children. Attention is paid to the great role of carrying of the hair in order to avoid confusions and twisting. It was forbidden to comb hair in «women day» (Wednesday or Friday), but recommended in a «male day» — Tuesday and Thursday. The important role of other preventive actions is mentioned. Hair must be carefully hid out of the «strange eye», which can be harmful. The witch formed another trouble. She can tie knots, «twist and tie human health». This explains why the methods of conserving hair are similar to inhumation of «sinful» defunct (stone crushing, digging at the crossroads, cindering).

Keywords: hair, magic, taboo, ritual, days of week.

Андрій Темченко

МИФОЛОГИЯ ВОЛОС В ЛЕЧЕБНЫХ ПРАКТИКАХ СЛАВЯН

В статье рассмотрены мифологические представления славян, касающиеся роли волос в лечебной магии. В мифологии волосы являются объектом, над которым осуществляются магические манипуляции, в частности над их густотой и длиной, что должно благоприятствовать произрастанию молодых побегов, увеличению количества скота, рождению детей. С целью предотвращения закручивания и смещения волос важным кажется его правильное упорядочивание. Как правило, расчёсывать волосы запрещалось в «женские дни» (среду, пятницу), но рекомендовалось в «мужские» — вторник и четверг. Важное значение приобретают другие предотвращающие действия. Волосы тщательно закрывали от «чужого глаза», которое может навредить, а также заботились о том, чтобы остриженные волосы не попали к ведьме, которая перекрутив его «перекрутит» и «свяжет» здоровье/урожай. Это объясняет, почему способы прятанья остриженных волос напоминают похорон «нечистых» покойников (придавливание камнем, закапывание на перекрестке, сжигание).

Ключевые слова: волосы, магия, табу, обряд, дни недели.